

VAKIFLARIN SOSYAL YÖNÜ

Dr. Birsen GÖKÇE

VAKIFLAR birey, aile ve daha geniş toplulukların gereksinim ve sorunlarına ilgi göstermek ve yardım etmek suretiyle insanlık tarihinin çok eski devirlerine kadar uzanan bir geçmişi kavramaktadır.

Tarihi perspektif içinde vakıflar; bugün kamu hizmeti olarak kabul edilen Eğitim, Sağlık, Bayındırlık hizmetleri ile kimsesiz, yoksul, sakat bütünüyle yardıma muhtaçların bakımını içeren sosyal refah hizmetleri ve sosyal güvenlik hizmetlerini o günün koşulları içinde yürüten kurumlardır.

Devletin sadece emniyet ve asayiş sağlamaya ve adaleti dağıtmaya yetindiği dönemlerde, halk topluluklarının kültür, sağlık ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak; ekonomik gelişme ve refahı olanaklı kılmak bireylerin gayret ve yardımseverlik duygularına kalıyordu. Başta hükümdar olmak üzere devlet erkanı ve devrin varlıklı kimseleri toplumun yararlanacağı bir takım hayır işleri yapmayı kendileri için bir gurur vesilesi yapıyor ve toplum içindeki yerlerini sağlamlaştırmak için de bir görev sayıyorlardı.

Devletin en zengin adamı padişahur. Büyük devlet adamları, hanedan üyeleri, valide sultanların gelir ve maaşlarının da çok yüksek olması Vakıf yapmak için gerekli para ortamını hazırlamaktadır. Diğer yandan sosyal yaşantı ve düzen fazla para harcamaya müsait değildir. Dolayısıyla fazla para hayır eserlerine yatırıldı.

İdeal bir devlet adamının gelirinin üçte birini harcaması, üçte birini biriktirmesi, üçte birini de hayır işlerine yatırması gerektiği yaygın bir inanıştır. Kanuni'nin veziri-azamı ve eniştesi Damat Lütfi Paşa'nın Asaf-Name adlı klasik eserinde, bu konudan söz edilmektedir. XVI. asırdan sonra bu denge oldukça bozulmuştur. Sevap ve merhamet duygusu, XX. asrın başlarındaki büyük savaşlara kadar, bu savaşlar sosyal bünyeyi kemirinceye kadar çok canlı kalmıştır.

İslâm aleminde vakıflara dini bir mahiyet verilmesi, vakfın devamlılığını sağlamak amacını hedef almaktadır. Kişilerin ve baştaki hükümetlerin gelip geçici olması nedeniyle, toplum ve dinin devamlılığı esas tutulmuş, vakfedilen mal Allah'ın mülkiyetine tevdi edilmek suretiyle, vakıf yapmakla gerçekleştirilen hayır ve yardım fikrinin sürekliliği güven altına alınmak istenmiştir. Yoksa vakıf müessesesi, doğrudan doğruya İslâm dininin dini ve ahlâki esaslarından doğmuş, İslâmi bir müessese değildir. Kuşkusuz bütün büyük dinler gibi İslâmiyet ve hayır ve yardım gibi ahlâki prensipleri teşvik etmişti üstelik İslâmiyetin her dinden ziyade sosyal adalet ve düzen fikirlerine yakın olmasındandır ki, Türklerin bu dini kabul etmelerinden çok önce sahip oldukları vakıf müessesesini, günümüze kadar yaşatmalarında, İslâmiyet başlıca unsur olmuştur.

Vakıf, eski hukukumuzun en dikkate değer bir bölümüdür. Ayrıca, vakfiyeler ve vakıflara ait belge ve kayıtlar tesis oldukları toplumun, belirli bir tavrın ve dünya görüşünün neticesi olan düşüncesini, yaşama düzenini, kısaca hayat görüşünü, felsefesini aksettirmeleri yönünden de, tarih ve sosyoloji açısından büyük bir önemi haizdirler.

Osmanlı İmparatorluğunda İslâm dinindeki yaygın sosyal adalet anlayışının bir sonucu olarak, yoksullara, sakat ve muhtaç insanlara, dul ve yetimlere karşı oldukça geniş bir sosyal hizmet mevcuttu. Fakat bu, devletin muayyen bir sorumluluğu şeklinde hukuki bir esas olmaktan ziyade varlıklı Müslümanların ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmesi gerektiği görüşüne dayanan ahlaki bir esastan kaynaklanıyordu.

Türk tarihi bugün için modern adıyla Sosyal Hizmetler dediğimiz bu faaliyetlerin dini, insani ve hayırseverlik müesseseleri içinde kendini göstermiş zengin örnekleriyle doludur. Diyebiliriz ki toplum yararına ve onun iyiliğine yönelmiş bir çok hareketleri bugün Sosyal diye vasıflandıran insanlığın, eski tarihi devirlerdeki aynı hareketler için atfettiği vasıflar daha ziyade dini, ilahi ve mânevi kıymetlerle sembolize olmaktadır. Eski Türk toplumunun yaşayışında da toplum yararına kişilerden beklenen davranışlar dini ve ilâhi emirler ve kurullarla çevrilmiş ve kurumlaşmış bulunuyordu.

Türkiye'de sosyal hizmetlerin gelişimi diğer ülkelerdeki gelişime paralel bir izlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde bu hizmetlerin dini karakterdeki hayır severlik duygularıyla başladığı, hayrat vakıfları şeklinde oluştuğu, lonca nev'inden yardımlaşma teşekküllerinin Çin'de ve eski Roma'da olduğu gibi bizde de mühim bir rolü olduğu görülmektedir.

Loncalar muayyen meslek ve sanata mensup kimseler arasında dayanışma ve yardımlaşma kurumlarıydı. Türk tarihinde loncalara fütüvvet ismi de verilirdi. Bunlar daha ziyade dini ve yarı dini mahiyet taşırlardı. Zamanla dini tarikat mahiyetleri ortadan kalkarak loncalar müslüman olmayanların da katılabilecekleri meslek teşekkülleri haline geldiler. Hükümet tarafından tayin edilmiş kethudanının idaresinde loncalar esnaftan aldığı aidat mukabilinde esnafa ödünç vermek, sakatları yardım etmek, ölenlerin cenazesini kaldırmak gibi sosyal güvenlik fonksiyonları ile sosyal hizmetlerimizin tarihinde ayrı bir yer işgal ederler. Bu teşekküller Meşrutiyet Devrine kadar devam etmiş ve yerlerini esnaf derneklerine bırakmışlardır.

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte bireylerin ve özel kuruluşların yapmakta olduğu sosyal yardım ve hizmetlere ilişkin faaliyetlerin Batı memleketlerinde de olduğu gibi, gittikçe artan bir sosyal sorumlulukla devletin üzerine almağa başladığını, diğer taraftan eski Vakıf Kuruluşlarının yerine Cumhuriyet devrinde daha modern bir kurum olarak hayır derneklerinin kurulduğunu, ortaçağ küçük sanayi hayatının bir dayanışma müessesesi olan loncalar yerine işe, Sosyal Sigorta, Sendika gibi yardım örgütlerin geçtiğini belirtmek gerekir.

Osmanlı ülkelerinde vakıf an'anesi, şehirlere ve kazalara her biri bir sanat şaheseri olan sağlık, kültür, sosyal yardım ve kamu hizmeti yapan kurumları kazandırmaya yol açmış din, mezhep ve ırk farkı gözetmeden her muhtaca yararlanma olanakları sağlamak suretiyle, toplumda sosyal adalet duygusu ve barışı gerçekleştirmede yardımcı olmuştur. Ayrıca, millî servetin çeşitli âmmî hizmetlerine kaydırılmasına yol açmıştır. Bu medeniyet ve kültür eserleri aynı zamanda bir sanat örneği de olduğundan, kısa zamanda (Anadolu) vatan toprakları bir güzel sanatlar bahçesi haline gelmiştir.

Vakıf nedir? Bir cami, mescid, medrese yaptırmak, kuru bina ortaya koyup, buyurun ibadet edin ya da okuyun demek değildir. Vakıf başlı başına muazzam bir iştir. Yapılan binanın asırlarca yaşaması için tedbir almak gerekir. Büyük camilerde ve medreselerde, imaret ve hastahanelerde yüzlerce görevli ve muhtacı asırlar boyu -durumlarına uygun şekilde- beslemek demektir. Bunun için gelir getirici, bol gelir getirici mallar vakfedilir. Çiftlikler, hanlar, hamamlar, evler ve benzerleri gibi.

Vakıf bireyin resmi bir belgeyle mallarını ya da mallarından bir kısmını belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere tüzel kişiliğe sahip bir kuruluş haline getirmesine denir.

Vakıf malları; malından yararlananlar, (cami, çeşme, hastahane, kitap gibi) ve gelirinden yararlananlar (han, hamam, ev benzeri) olmak üzere iki çeşittir. Bu mallar alınıp satılamaz sadece gelir getirmek üzere kiraya verilebilirler.

Büyük yapıların vakıfları kurulurken, ihtiyaçlarından, yıllık bütçelerinden çok fazla gelir getiren vakıflar tahsis edilir. Zira vakfeden hayır sahibi ileride bu gelirlerin yetişmeyeceğini veya azalacağını hesaplar.

Padişahlar, İstanbul'da yaptırdıkları camiler, külliyyeler için, akıl almaz vakıflar tahsis etmişlerdir. Bunlar Anadolu'dadır, Rumeli'dedir, Adalar'dadır, Hicaz'dadır, Mısır'dadır, Budin'dedir, akla gelecek her yerdedir. Bu ülkeler birer ikişer elden çıkınca o eserlerin kadroları daralmış, tamirleri yapılamaz olmuş ve zamanla vakıf gelirleri iyi işletilemez hale gelmiştir. Bu gelirlerle akıllı yatırımların da yapıldığı söylenemez.

Vakıf kuran, mallarını vakf eden şahıs, vakıf senedini istediği şartlarla yazdırıp, tastik ve tescil ettirir. Görevlilere ne kadar maaş verileceği, tamirlerin nasıl yapılacağı, hangi vasıfta ne kadar görevli kullanılacağını tesbit etmekte vakıfı kurana aittir.

Vakfın konusu (meşru olmak koşuluyla) serbesttir. Örneğin camiler, medreseler, okullar imaretler, kütüphaneler, kervansaraylar, misafirhaneler, yoksul evleri, köprüler, çeşmeler, hastahaneler gibi çok değişik genel ve toplumsal amaçlarla kurulmuş vakıflar kamu hizmetinin görülmesinde rol oynamışlardır.

XVI. ncı yüzyılda bir Fransız yazarı "Küçüğü ve büyüğü ile Türk ileri gelenleri (seigneurs turcqs), cami ve hastahane yaptırmaktan başka bir şey düşünmezler. Onları zengin vakıflarla teçhis ederler. Yolcuların konaklaması için kervansaraylar inşa ettirirler. Yollar, köprüler, imaretler yaptırırlar. Türk büyükleri bizim senyörlerimizden çok daha hayır sahibidirler. Son derece misafir severler. Türkler Hristiyan ve Yahudiler'i memnuniyetle misafir ederler. Onlara yiyecek, içecek ve et verirler. Bir Türk, karşısında yemek yemiyen bir adamla -adam Hristiyan ve yahudi bile olsa- yemeğini paylaşmamayı çok ayıp sayar. (II. Beyazıt devri (1481-1512) yazarı cantacasin).

Çok çeşitli vakıflar arasında, çeyiz ve kaldırım yapılması içinde vakıf yapılmıştır. Meşhur tarihçi ve bilgin Rumeli kazaskeri Es'ad Efendi, binlerce yazmadan müteşekkil emsalsiz -bugünkü değeri milyonları geçen- kütüphanesini vakfetmiştir. Türkiye'de tek kişinin vakfettiği en zengin kütüphane budur. Yazmaların bir kısmı dünya'da tek nüshadır. Kütüphanesinden başka çok zengin gelirli emlak de bırakmıştır. 1845'de tescil

ettirdiği vakfa göre gelirler, iki amaç için kullanılacaktır. Evlenme yaşındaki fakir kızların çeyizi sağlanacak ve devlet adamlarının (Ricâl) geçmediği kenar mahallelerin kaldırımları tamir edilecek. (Ö.L. Barkan, La Revue des Vakıfs, Anadolu, 1, 61)

Vakıflar arasında kitap ve kütüphane sayısı çok olmakla beraber amaçları oldukça farklıdır. XVII. asır sonlarında Galland, böyle ilgi çekici bir vakfı anlatır. (I, 235-5): "İstanbul'daki Vezir-i âzam Damâd Hâfız Ahmet Paşa Camiinde üçü de Sudi tarafından tefsir edilmiş olan Gülistan, Bostan ve Hâfız Divânî'ni her bir eserden yedişer cilt ve ayrı nüsha vakfedilmiştir. Bu nüshalar, 2 kuruş (7.500 TL.) bırakan herkese verilmekte ve cilt iade edilir edilmez para geri alınmaktadır. Paranın alınmasından gaye kitap geri gelmediği taktırde, yenisini alabilmektir. Vâkîfın şartı böyledir."

Tanzimat'tan önceki hastahânelerin hepsi Tanzimat'tan sonrakilerin de bir kısmı vakıftır. Eski devirlerde hastahâne, dar kapsamlı bir kuruluştur. Hastalar evlerinde tedavi görmektedirler. Kırık çıkık dışında nede tedavisi arasında mühim fark yoktur. Zamanın tıbbına göre de bir hastanın evinde ve hastahâ-kurtarılabilen hastalar için hastahâneler açılmaktadır. Vakıf hastahânelerinde Anadolu Selçukluları çok ileri gitmişlerdi. Osmanlılar da Türkiye'nin ikinci İmparatorluk devrinde, aynı yolu izlediler. Hala yaşayan ünlü hastahânelerden biri Haseki'dir. Kanuni'nin zevcesi ve II. Selim'in annesi Haseki-Sultan tarafından yaptırılmış ve hârikulâde gelirli vakıflarla donatılmıştır. Yalnız kadınlara mahsustu. Fakat vakıf sahibinin şartı, kadınlar arasında din aynı yapılmaması idi.

Bir başka Vakıf şekli de, bir köyden çıkan adamın yüksek mevkilere gelmesinden sonra köyünü şehir haline getirmesidir. En meşhur örnek, Nevşehirli Damâd İbrahim Paşa'nın doğduğu Muşkara köyünü "Nevşehir" adıyla şehir haline getirmesidir.

Kanuni devrinde Vezir-âzam Dâmad İbrahim Paşa yeni fethedilmiş Mısır'ı teşkilatlandırmak için, Kahire'ye teftişe gitmiştir. Şehirdeki bütün sakat, dul kimsesiz, yetim, fakirlerin listesini yaptırıp herbirine maaş bağlattı; bu arada 1000'e yakın yetim fakir çocuğa maaş bağlandı. (Ali, Kühn, 146b).

Türk eğitim, sağlık, sosyal yardım, bayındırlık, nihayet ibadet hayatını ayakta tutan vakıfların gelirleri muazzamdı. Anadolu (merkezi Kütahya) eyaletindeki vakıfların geliri 1530—40 yılları arasında yılda yaklaşık 13 milyon akça idi. (3 milyon TL.) Bu gelirle eyaletteki 342 cami, 1055 meşit, 45 imaret, 110 medrese, 75 kervansaray ve han, 156 mektep, 628 tekke bakılmakta, 7000 kişiye de maaş verilmektedir.

Vakıf çeşitleri arasında aile vakıflarından da söz edilmelidir. Böyle vakıflarda, bırakılan mal varisler arasında satılmamakta, gelir varislerce bölüşülmektedir. Böyle 500 yıllık aile vakıfları vardır. Fakat 500 yıl sonra varislerin sayıları yüzleri bulduğu için, dağıtılan para çok azalmaktadır. Vakıfın şartına göre yalnız erkek tarafından gelenlere gelir dağıtanları olduğu gibi, kız tarafından yürüyen nesillere de aynı hakkı tanıyan çok aile vakfı vardır. XVI. asrın başlarında kurulan Baba Nakkaş vakfı bu ikinci çeşittendir ve 1950'lere kadar sayısı 500'ü aşkın varis buradan her yıl cüzi bir gelir alabiliyordu hatta doğar doğmaz çocuk da eşit hakka giriyordu. Bu tarihte Baba Nakkaş köy ve arazisinin bir kısmına asker, bir kısmına da toprağı işleyen köylüler el koydu ve vakıf geliri kesildi. Baba Nakkaş'ın torunu olarak toplumumuzda tanınmış bir çok kişi bu vakıftan para almıştır. Mareşal Çakmak, Ord. Prof. Süheyl Ünver, Şükufe Nihal Başar, Prof. Dr. Yılmaz Öztuna gibi.

Vakıf yaptıрма alışkanlığı Osmanlı kültürünün son mümessillerinde de hala büyük ölçüde yaşıyordu. Babası Osmanlı tarihinin en büyük asisi olan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'ın hayır eserleri (Zeynep-Kamil Hastahanesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi başta) hala büyük sosyal hizmet görmektedir.

Bugün sosyal refah toplumlarında yaygın olan Sosyal Hizmet Felsefesi insanların her bakımdan sosyal güvencesiz kavuşturulmaları fikrinden kaynaklanmaktadır. Ancak zamanımızın sosyal devlet anlayışı insan unsurunu esas almaktan ziyade ekonomik ve sosyal gereksinimlerin karşılanmasını hedef almaktadır. Bugün vatandaş devlete karşı görevlerini vergi ödemekle yerine getirir. Devlet de bunun karşılığında bireylerin sosyal güvenliğini teminat altına alır. Devlet böylece siyasi güvenliği de gerçekleştirmiş olur. Sosyal güvenlik sistemlerinin yaygınlaşmadığı, gelişmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu toplumsal bunalımın temelinde yatan en önemli nedenlerinden bir tanesi bireyin kendisini güvencesiz hissetmesidir. Bu durum ise toplumsal patlamalara yol açıcı bir ortam oluşturur.

Toplumsal bir kurum olarak vakıf sosyal gelişmeyi, sosyal adaleti, sosyal barışı sağlamayı amaç edinmiştir. Vakıflar sadece günün koşullarına hizmet etmemiş, geleceğe yönelik bir toplumsal dinamizmi de gerçekleştirmek üzere gençliğin tüm öğrenim giderlerini karşılayacak önlemler almıştır. Vakıfları bu nedenle salt yardım kuruluşları olarak algılamak kanımca büyük bir hata olur. 'Vakıf felsefesi' bütünüyle sosyal, ekonomik ve kültürel temellere dayanmaktadır.

Vakıflar sosyolojik olarak herşeyden önce birer sosyal hizmet kurumlarıdır. Vakıflar ekonomik katkılarıyla toplumdaki sosyo-ekonomik çelişkileri asgariye indirmeyi amaçlarken öte yandan öğretim kurumları açmak, okuyanları desteklemek suretiyle gençlerin yetiştirilmesini sağlamış gelecek kuşaklara bilgi birikimini hazırlamıştır. Özet olarak vakıflar toplumda;

- 1- Gelir dağılımında denge kurmak,
- 2- Kamu hizmeti yaparak devlete yardım etmek,
- 3- Milli serveti parçalanmaktan ve atıl kalmaktan kurtararak yatırımlara dönüştürmek ve tasarruf zihniyetini yaygınlaştırmak,
- 4- Milli eğitim Hizmetlerini yürütmek,
- 5- Kültür birikimini sağlayarak yaygınlaşmasına olanak hazırlayıcı görevler yapmıştır.

Sözlerimi; Vakıf kavramının sosyal dayanışmayı gerçekleştirip kuvvetlendirdiği ve bunun doğal sonucu olarak sosyal yapı yani insanlar arası ilişkileri düzenleme görevini de yerine getirdiğini vurgulayarak bitirmek istiyorum.

Samsun
Vakıflar Bölge Müdürü V.
Sevket ÖZENCİ
açış konuşmasını yaparken

Samsun
Büyük Camide
Vakıfların ruhu
için Kur'an-ı Kerim
okutuldu.